

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ

У другій половині XIX – на початку XX ст. при університетах як Росії, так і України масово почали створюватися наукові товариства, серед яких особливо вирізнялися значимістю і розмахом своєї діяльності юридичні, бо необхідність їх започаткування була продиктована потребами самого життя. Стрімкий розвиток правової науки вимагав втілення її досягнень у практичну діяльність. У свою чергу, юридична практика потребувала теоретичних впливань, особливо під час підготовки і проведення реформ 60–70-х рр. XIX ст. до системи судочинства, провадження слідства, роботи поліції, адміністративних органів тощо. Отже, налагодження тісного зв'язку науки і практики стало головним завданням діяльності юридичних товариств. Разом із тим, згідно з положеннями їх статутів, ці установи створювалися для розповсюдження юридичних знань і відомостей у всіх прошарках суспільства.

Історіографія проблеми вивчення процесу заснування і діяльності перших вітчизняних юридичних товариств бере свої витoki ще з дорадянських часів. Та, не зважаючи на це, і сьогодні їх історія залишається ще мало вивченою у вітчизняному правознавстві.

Так, із дорадянської історіографії відомі три промови, які певною мірою проливають світло на процес формування юридичних товариств у Російській імперії: перша – видатного правознавця, члена Київського юридичного товариства О.Ф.Кістяківського «Про значення і мету юридичних товариств у правовому житті нашої вітчизни і про ставлення їх до судової реформи» [1], виголошена ним у 1879 р. і опублікована в «Трудах Киевского юридического общества (13-е приложение к протоколам 1880)», друга належить голові Харківського юридичного товариства М.Й. Куплеваському «Про завдання юридичних товариств і керівних принципах їх діяльності», третя – товаришу голови Харківського юридичного товариства І.М.Тютрюмову «Мета і завдання товариств та історія виникнення їх у Росії». Повні тексти останніх двох робіт віднайти не вдалося, про них є лише згадки у звіті Харківського юридичного товариства за 1901 р. Цінні відомості з історії започаткування юридичних товариств у Західній Європі та в Російській імперії, про їх спільні риси та особливості форм і методів роботи містить стаття члена Одеського юридичного товариства М.І.Шимановського [2].

У краєзнавчих роботах історика Д.І.Багалія «История города Харкова за 250 лет его существования» (у співавторстві з Д.Міллером) [3, с.632] та «Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)» (у

співавторстві з М.Чубинським) [4, с.157] у переліку товариств, що діяли при Харківському університеті, одним абзацом згадується й юридичне. З цих даних можна дізнатися тільки про дату заснування та затвердження статуту Харківського наукового юридичного товариства і про ініціаторів його утворення.

Під час вивчення даної проблеми суттєвого значення набувають роботи загального характеру, які в цілому висвітлюють проблему рівня розвитку та системи організації наукових досліджень у пореформені часи дореволюційної Росії, аналізують урядову політику в сфері науки, характеризують наукові товариства як особливу форму дослідницької діяльності. В дорадянській історіографічний період ці проблеми намагалися розкрити науковці С.В.Рождественський [5], А.І.Георгієвський [6, с.25–121], П.Ферлюдін [7] та ін. Але у працях цих учених відсутні узагальнення та системність у викладенні матеріалу. Так, названі автори різні типи навчальних закладів досліджували ізольовано, без урахування їх взаємовпливу і зв'язків. Про мережу наукових вітчизняних установ теж не можна скласти цілісного уявлення, оскільки термін «наукові установи» на той час ще не набув чіткого визначення. Не можна з цих робіт отримати відповідь і на питання про шляхи фінансування наукових закладів, їх пріоритетні напрямки досліджень, чисельність і рівень підготовки кадрів.

Частково ці прогалини вдалося зіквідувати вченим за радянських часів, починаючи з середини 50-х рр. ХХ ст., з настанням хрущовської «відлиги», яка дозволила відкрити щільну ідеологічну завісу сталінських часів. Роботи В.Р.Лейкіної-Свірської [8], Г.І.Щетиніної [9; 9-а, с.172–175], Р.Г.Еймонтової [10, с.163–196; 10-а, с.144–158], Н.О.Шип [11], колективні монографії [12] подають цінні факти та висновки з приводу організації університетської науки, створення наукових товариств, підготовки висококваліфікованих фахівців.

Проблемам становлення та діяльності вітчизняних наукових установ у галузі юриспруденції присвячено нариси з історії юридичних наукових закладів часів Російської імперії та СРСР (відповідно випуски 1962 [13, с.59] і 1976 [14, с.62] років). Однак, на думку авторів цих монографій, дорадянські юридичні товариства не заслуговують на особливу увагу через їх суто академічний характер і проурядову спрямованість. А це значить, що ці асоціації були відірваними, з погляду радянських науковців, від загальнокультурних та ідеологічних завдань, пріоритетних для радянських наукових організацій. Через такі «недоліки» юридичні товариства як предмет самостійного вивчення довгий час не входили до кола наукових уподобань науковців радянської доби.

Приємним винятком стала стаття В.П.Прокоп'єва «Первый съезд русских юристов», написана до 100-річчя форуму в 1975 р.

[15, с.142–147]. Але й вона в оцінці юридичних товариств не відзначилася оригінальністю. Автор, характеризуючи з'їзд як «зібрання цивілістів, що фактично не зацікавило широку публіку і мало всі ознаки віроповідданського спрямування», проявив не-об'єктивність, відданість ідеологічним і політичним установкам радянського вченого і фактично підтвердив думку, що вивчення історії дорадянських юридичних товариств є справою непотрібною радянській правовій науці.

Отже, цілком закономірним є той факт, що наступна робота історика-правознавця, безпосередньо присвячена досліджуваній проблемі, вийшла у світ тільки через 14 років потому – у 1989 р. У статті «Юридические общества дореволюционной России» А.Г.Горін [16, с.117–123] виклав власний погляд на причини виникнення юридичних товариств у Росії, охарактеризував організаційний бік їх діяльності, акцентував увагу на найважливіших формах роботи товариств, у тому числі й тих, що існували в Україні (згадуються Катеринославське, Одеське та Новоросійське юридичні товариства), першим вказав на поділ юридичних асоціацій на наукові (науково-практичні), започатковані при університетах юристами-теоретиками та практиками, та виключно практичні, створені в неуніверситетських містах силами практикуючих фахівців. З погляду вченого, юридичні товариства були помітним явищем наукового та суспільно-політичного життя Росії середини ХІХ – початку ХХ ст. Стаття ознаменувала важливу віху в дослідженні даної проблеми. Справа у тому, що Горін одним із перших в історико-правовому контексті порушив проблему наукових юридичних товариств у вітчизняній історіографії і створив перше спеціальне наукове дослідження хоча й невелике за обсягом, але значне за змістом. Це стало можливим завдяки віянням «перебудови» і наростанню ознак нового історіографічного періоду, бо за радянських часів про правничі добровільні асоціації кінця ХІХ – початку ХХ ст. не згадували навіть солідні вітчизняні довідкові юридичні видання.

Приналежність юридичних товариств до розряду громадських організацій, що ставлять за мету сприяння науці, визначило наявність згадки про ці товариства у працях учених, що займалися питаннями розвитку громадського руху в Росії та в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., організаційних форм науки, вітчизняної вищої освіти, та біографів видатних юристів [17; 18, с. 35–43; 19].

Значну групу досліджень, написаних у різні часи на стикові з даною темою, становлять праці з історії вищих навчальних закладів, які, розповідаючи про етапи і напрямки роботи університетів, містять розділи про розвиток науки на юридичних факультетах та про наукові товариства, що існували при вищих навчальних за-

кладах [20, с.50; 21, с.3–11; 4, с.70; 22, с.22–34; 23, с.725–726; 24, с.340–341; 25]. Проте інформація в цих наукових розвідках стосовно досліджуваної тематики надто скупа і найчастіше вичерпується лише згадкою про існування юридичних товариств.

Важливе місце в історіографії проблеми займають праці, присвячені розвитку наукових знань у дорадянський період. Істотний інтерес являють монографії Г.Павлової [26, с.223] та О.Соболевої [27, с.142–160] з історії організації науки в першій половині XIX ст. і в пореформений період. Хоча робота Г.Павлової хронологічно не співпадає з періодом даного дослідження, проте вона містить значний обсяг інформації про гуманітарні наукові товариства Росії першої половини XIX ст., що були своєрідними передвісниками юридичних товариств другої половини XIX – початку XX ст. і дали цінні відомості для з'ясування причин та передумов їх виникнення.

Особливо слід відзначити монографію О.В.Соболевої «Организация науки в пореформенной России», яка розглядає урядові заходи в сфері науки, систему наукових закладів і підготовку наукових кадрів у Росії в другій половині XIX ст. Зважаючи на те, що робота була видана у 1983 р., автор переважила її цитуванням лєнінських робіт, як того вимагала тогочасна ідеологічна система, перебільшуючи роль марксистсько-лєнінської методології «у виявленні основних закономірностей науки та її організації». Проте фактичний матеріал, як і у роботах попередніх радянських авторів, спирається на міцну документальну базу. У контексті нашого дослідження на увагу заслуговує параграф монографії, в якому йдеться про наукові товариства, висвітлюється історія їх виникнення, роз'яснюються причини активізації їх діяльності в пореформені часи, аналізуються основні форми діяльності, тобто здійснюється спроба демонстрації всього спектру напрямків діяльності юридичних товариств як однієї зі складових організації науки в дореволюційній Росії взагалі.

Значний внесок у вивчення історії різноманітних дорадянських організацій зробив російський історик А.Д.Степанський у своїх п'яти монографіях і кількох статтях. Робота О.Д.Степанського «Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков» досліджує розвиток як громадських, так і наукових товариств в один з найбільш значущих, переломних періодів в історії Російської імперії. Розділ III «Полицейские разгромы» легальних общественных организаций» [28, с.49–69] розповідає в тому числі й про розправу царату з юридичним товариством при Московському університеті, що дозволяє скласти уявлення про ставлення тогочасного уряду до юридичних товариств взагалі. І все ж науковець приділив небагато уваги предмету нашого дослідження: він лише

в цілому охарактеризував юридичні товариства за складом та місцем виникнення і навіть окремі факти з їх історії.

Однак мета, яку переслідували автори праць, написаних на зламі суміжної проблематики, виключала детальне і ґрунтовне вивчення діяльності перших юридичних товариств, побіжно згадуючи їх тільки в якості ілюстративного матеріалу для висвітлення власних питань.

Знову до цієї проблеми в Україні повернулися історики держави та права в 90-х рр. ХХ ст. У 1994 р. одеські вчені Б.Переженяк і М.Подрезова надрукували в журналі «Юридический вестник» статтю про юридичне товариство при Новоросійському університеті [29], в цілому охарактеризувавши його діяльність. Відомості про роботу з'їзду українських юристів, який проходив 13–14 червня 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею у Києві, виклав у своїй монографії «Світоч Української державності: політико-правовий аналіз Центральної Ради» О.М.Мироненко [30]. Центральною подією форуму, стверджує автор, стала участь у його роботі самого М.С.Грушевського, який виступив із доповіддю, що зайвий раз підтвердило, якого великого значення надавало керівництво Центральної Ради розвитку національного права. Зробити цінні наукові висновки та відтворити роботу з'їзду О.М.Мироненку вдалося на підставі залучення до наукового обігу документальних матеріалів із ЦДАВО.

Ще одним важливим дослідженням в рамках даної проблеми стала стаття професора І.Б.Усенка «Перші вітчизняні юридичні товариства і український національний рух» [31, с.105–113], надрукована у 1996 р. у «Віснику Академії правових наук» (Харків), у якій автор зосередив свою увагу на діяльності українських юридичних громадських організацій у контексті їх взаємозв'язку з національним рухом і процесом державотворення 1917–1918 рр. І.Б.Усенко акцентував увагу на теоретичних розробках діячів юридичних товариств у галузі правничих наук, що стосувалися безпосередньо українського життя, окреслив внесок тогочасних юристів у становлення національного права.

Замітки про Катеринославське [32, с.65], Київське [33, с.94], Одеське [34, с.242] юридичні товариства під авторством С.Максимової містяться відповідно у 3 та 4 томах нової «Юридичної енциклопедії», що з початком ХХІ ст. стала виходити у Києві. Проте це суто інформативні статті довідкового характеру.

Отже, історіографічний огляд даної проблеми свідчить, що історія започаткування та діяльності вітчизняних юридичних наукових товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розглянута фрагментарно; синтетична наукова праця з даного питання, яка б розглядала ці організації в контексті досягнень пореформеної юридичної науки та практики, показувала взаємозв'язки і взає-

мовпливи столичних і місцевих юридичних товариств та розкрила конкретний внесок найбільш відомих їх членів у розвиток вітчизняного права, в історико-юридичній науці на сьогодні відсутня, що відкриває перед автором цієї статті широкі можливості для подальшого студювання в означеному напрямку.

Список літератури: 1. Кистяковский А.Ф. О значении и цели юридических обществ в правовой жизни нашего отечества и об отношении их к судебной реформе (речь действительного члена общества, 1879) // Труды Киевского юридического общества (13-е приложение к Протоколам 1880 г.). К., 1883. 2. Шимановский М.И. Исторический очерк образования и развития юридических обществ в России (Приложение к протоколу 19 февраля 1882 г. (заседаний юридического общества при Новороссийском университете) Отд. оттиск. Одесса, 1882. 3. Багалея Д.И. Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год): Репринт. изд. X., 1993. Т. 2. 4. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М.П.Чубинского и Д.И.Багалея. X., 1908. 5. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. Спб., 1902. 6. Георгиевский А.И. К истории Ученого комитета Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. 1900. Ч. 331, отделение педагогики. 7. Ферлюдин П. исторический обзор мер по высшему образованию в России. Саратов, 1893. Вып. 1. Академия наук и университеты. 8. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. М., 1971. 9. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. М., 1976. 9-а. Щетинина Г.И. Состав Академии наук России в последней четверти XIX в. // Вопросы истории. 1979. № 6. 10. Эймонтова Р.Г. Университетская реформа 1863 г. // Исторические записки. 1961. Т. 70. 10-а. Эймонтова Р.Г. Университетский вопрос и русская общественность в 50-60-х годах XIX в. // История СССР. 1971. № 6. 11. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991. 12. Государственное руководство высшей школой в дореволюционной России и в СССР. М., 1979. 13. Очерки по истории юридических научных учреждений в России. М., 1969. 14. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР. М., 1976. 15. Прокопьев В.П. Первый съезд юристов // Вопросы организации суда и осуществления правосудия в СССР. Вып. 5. Калининград, 1977. 16. Горин А.Г. Юридические общества дореволюционной России // Советское государство и право. 1989. № 7. 17. Гессен В.Ю. Жизнь и деятельность И.В.Гессена – юриста, публициста, политика. СПб., 2000. 18. Томсинов В.А. С.И.Баршев // Вестник Московского государственного университета. Право. 1996. № 3. 19. Леонов Н.И. Общественно-политические взгляды А.Ф.Кони в 60-70-е годы XIX века: Дис. ... канд. юрид. наук. М., 1974. 20. Корбут М.К. Казанский государственный университет им. В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет. Казань, 1930. Т. 2. 21. Кирис А.Ю., Лесмент Л.Я., Ярвелайд П.М. Юридическому факультету Тартуского университета 350 лет // Правоведение. Известия высших учебных заведений: Науч.-теор. журн. 1982. Июль-авг. № 4. 22. Матышевский П.С. Киевскому университету и его юридическому факультету 150 лет // Правоведение. Известия высших учебных заведений: Науч.-теор. журн. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. № 5. Сент.-окт. 23. Двадцатилетие императорского новороссийского университета: Истор. Записка проф. А.И.Маркевича и академические списки. Одесса, 1890. 24. История Московского государственного университета. М., 1955. Т. 1. 25. Очерки по истории Ленинградского университета. Л., 1962. Ч. 1. 26. Павлова Г.Е. Организация науки в первой половине XIX века. М., 1990. 27. Соболева Е.В.

Организация науки в пореформенной России. Л., 1983. 28. Степанский А.Д. Общественные организации в России на рубеже XIX – XX веков. М., 1982. 29. Пережняк Б., Подрезова М. Юридическое общество при Новороссийском университете // Юридический вестник. 1994. № 4. 30. Мироненко О.М. Світоч Української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. 31. Усенко І.Б. Перші вітчизняні юридичні товариства і український національний рух // Вісник Академії правових наук України. Х., 1996. № 6. 32. Максимова С.В. Катеринославське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. Т. 3. К., 2001. 33. Максимова С.В. Київське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. Т. 3. К., 2001. 34. Максимова С.В. Одеське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. Т. 4. К., 2001.

Надійшла до редколегії 11.01.06

В.М. Єрмолаєв

УКРАЇНСКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ОРГАНІЗАЦІЯ І ПОРЯДОК РОБОТИ

Історія виникнення і становлення вітчизняного парламенту в строкатій системі представницької влади доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні досить широко висвітлена в сучасних історико-правових дослідженнях. Постановою Верховної Ради України «Про заходи по відзначенню 80-річчя українського парламентаризму» 4 квітня 1997 р. передбачалась низка заходів, переважно здійснених, щодо його вивчення і популяризації [1]. Проте й сьогодні залишається ще немало «білих плям» і суперечностей у його висвітленні і трактуванні. Це стосується передусім проблеми організації законотворчого процесу в Центральній Раді, її внутрішнього життя, на що одним з перших звернув увагу О.А.Копиленко [2, с.106].

Справді, О.М.Мироненко дійшов висновку – механізм проходження законопроектів тут відійшов на останній план, «тому що особливого порядку внесення і підготовки законопроектів протягом майже всього існування УЦР не існувало» [3]. Т.Подковенко стверджує: на її законодавчій діяльності негативно відбивалися відсутність процедури підготовки і затвердження законопроектів [4, с.124, с.129]. Таких думок ми не поділяємо і вважаємо їх результатом відсутності спеціальних досліджень цього аспекту в діяльності УЦР. Спробуємо дослідити передусім порядок її роботи, становлення парламентських процедур як найменш вивчених.

Порядок роботи УЦР, як свідчать протоколи її засідань, вироблялись власним досвідом і, найменше – за зразками європейськими чи російської Державної думи*. Тут давалася ознака революційна, соціалістична природа Центральної Ради. Її члени розпочинали парламентську діяльність, маючи переважно досвід роботи в

* За проведеннями автором підрахунками, до складу УЦР в різні часи входили колишні депутати І Державної думи – М.Біляшівський, А.Вязлов, В.Чехівський, В.Шемет і І.Шраг.